
В. М. ГЕЄЦЬ,
академік НАН України, віце-президент НАН України,
директор ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ПРО ЄДНІСТЬ І СУПЕРЕЧНОСТІ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ ТА ЕКОНОМІКИ *

Суспільство як особлива форма життєдіяльності людей, завдяки якій зберігається і розвивається людська ідентичність, сформувало у процесі свого розвитку, з метою його ж забезпечення, державний і економічний устрій. Кожний з них, у свою чергу, претендує на певну завершеність, цілісність, життєстійкість і найголовніше – здатність впливати на стан справ у суспільстві, за винятком випадків їх неспроможності, відомих як провали ринку і провали держави. Як результат, у тріумвіраті суспільство – держава – економіка спостерігається постійне зміщення акцентів – з єдності на суперечності, і навпаки. У доповіді здійснено спробу на основі огляду різних трактувань узагальнити існуючі суперечності у співвідношенні функціонування суспільства – держави – економіки. Врешті-решт, це дозволяє на різних щаблях розвитку елементів цієї системи побачити напрями їх взаємодії з метою забезпечення сталості самого розвитку.

As a special form of the vital activity of persons, due to which the human identity is conserved and develops, the society has formed the public and economic structures in the process of its development aimed at their support. Each of these structures pretends, in turn, to certain completeness, integrity, viability, and, which is the main point, the ability to affect the state of affairs in the society. The inability of these structures to operate leads to failures on the market and in the state. As a result, we observe the permanent shift of accents in the society – state – economy triumvirate from the integrity to contradictions and vice versa. On the basis of the survey of various interpretations, the author makes attempt to generalize the known contradictions in the interrelations during the functioning of the society – state – economy triad. Eventually, this allows one to clarify the directions of their interaction on the different stages of the development of elements of this system with the purpose to ensure the stability of the very same development.

Домінуючий вплив суспільного над державним, який ініціював оновлення, просвітительство і освіченість з боку держави, відіграв далеко не другорядну роль і мав зовсім не прогресивне значення, що і привело до відомих процесів початку ХХ ст. Наприкінці царювання Олександра I народилось і виросло покоління дворян, яке бажало зцілити Росію від ганебних болячок рабства і перетворити її на джерело громадянської свободи та власної відповідальності, приносячи в разі необхідності у жертву цим ідеалам і власне благополуччя, і власне життя⁵². У сьогоднішньому суспільному вимірі і в Росії, і в Україні таке покоління людей і, відпо-

* Виклад авторської доповіді в Інституті економіки РАН у травні 2012 р. (http://inecon.org/docs/Geets_rareg.pdf), зробленої в рамках теми “Макроекономічна збалансованість в системі моделей розвитку економіки України”.

Закінчення. Початок див. у № 10, 2012 р.

⁵² Див.: В я з е м с к и й П. А. Полн. собр. соч. в 12 т. Т. 7, с. 157.

відно, політична еліта з державними та патріотичними стремліннями ще тільки повинні або почали формуватися.

Неоднозначність і глибока суперечливість процесів взаємодії суспільства та держави в історичному вимірі для Росії, а відповідно і для України, спостерігалися неодноразово. Новітні історичні дослідження цієї проблеми, зокрема А. Глінчикої, такий висновок підтверджують. У результаті аналізу вона показала, у який спосіб Росія потрапила до цієї політичної конфігурації (мається на увазі базовий алгоритм існування системи, тобто характер взаємовідносин між суспільством і державою, коли зберігаються політична та економічна безправність і абсолютна незахисність перед лицем держави), як, коли і чому в Росії сформувалася своєрідна логіка взаємовідносин між суспільством і державою⁵³.

Дослідниця звернулася до праць С. Соловйова, В. Ключевського, С. Платонова, С. Зеньковського і Г. Флоровського, присвячених вивченню цих проблем, і дійшла висновку, що подолання патерналістського типу розвитку розпочалося в епоху Відродження XIII–XVI ст. із процесу індивідуалізації особистості. Саме тоді зароджується важлива клітинка – цінність майбутньої громадянської епохи – індивідуалізація особистості. Цей процес Росія пройшла разом з Європою, причому всі його етапи – від зародження у XIII–XIV ст. до кризи у XVI ст. Це стало важливим кроком, який дозволив Росії просуватись у напрямку етапу, наступного на шляху громадянської еволюції, – етапу індивідуалізації віри, причому рухаючись на базі власної соціокультурної традиції. Саме спроба індивідуалізації віри – дуже важливий етап еволюції національного духовного середовища, без якого був неможливим подальший прогрес громадянської еволюції суспільства.

Внаслідок такого важливого розколу російське суспільство не змогло перейти від зовнішніх форм релігійності та моралі до внутрішніх і тим самим стало нездатним формувати внутрішні самостійні форми соціальної інтеграції⁵⁴.

Таким чином, А. Глінчикова⁵⁵ на основі ідей Г. Флоровського повернула нас більш як на 300 років назад, коли держава утверджувалась як єдине, безумовне і всеохоплююче джерело всіх повноважень і всього законодавства, будь-якої діяльності або творчості. Одним з результатів таких змін стало приєднання до цих процесів і України, яка, розвиваючись у своєму суспільному формуванні, йшла за такою самою логікою взаємовідносин між суспільством і державою. Щодо змісту розколу, в результаті якого і відбулися зрушення у структурі відносин суспільного і державного на користь останнього, А. Глінчикова⁵⁶, спираючись на праці С. Зеньковського, зазначає, що у суперечностях між старообрядцями, які уособлюють суспільне, і патріархом Никоном останній не був самостійною фігурою. Реальними “ляльководами” процесу виступали греки із своїми геополітичними інтересами і просто особистими амбіціями. Разом з тим розкольники уже були не новоявленими ретроgrадами, а скоріше – жертвами нового геополітичного виклику для Росії. Ось приклад з історії, коли екзогенність процесів у державному та суспільному житті має тривалий характер за результатами і (що особливо важливо) деструктивний вплив історичного характеру.

⁵³ Див.: Г л и н ч и к о в а А. Г. Социальное значение русского раскола. “Вопросы философии” № 6, 2008, с. 17.

⁵⁴ Див.: т а м ж е, с. 28.

⁵⁵ Див.: т а м ж е, с. 25.

⁵⁶ Див.: т а м ж е, с. 22.

Спираючись на наведені міркування, а також на твердження про те, що старообрядці відстоювали суспільне, оскільки, на їхню думку, російська церква повинна бути “собором усіх православних представників порівну”, голос якого повинен перевищувати голос єпископату⁵⁷, що означає домінування духовного над авторитарним і бюрократичним і що відстоював патріарх Никон, можна дійти певних взаємозв’язаних висновків, які напрошуються із згаданих праць. Оскільки розкол – це конфлікт суспільний, то старообрядці відстоювали в ньому домінування суспільного над державним, а через те, що цей конфлікт мав глобальний характер і в ньому брали участь зовнішні сили, які на той час вбачали прогрес у характерному для європейського стилю життя авторитаризмі, саме він і виявився домінуючим, тобто в Росії сформувалося домінування державного над суспільним. Саме це стало таким самим фактором і для України, приєднаної до Росії. Але подібні тенденції стали переважати не тільки в Росії (наприклад, Генріх VIII в Англії підкорив собі церкву, вивівши її з підкорення Риму).

Як бачимо, під впливом ендегенних факторів суспільство може розвиватись еволюційно згідно із законами об’єктивного характеру, оскільки, будучи частиною матеріального світу, суспільство відокремилося від природи. Власне, подібний шлях відстоювали старообрядці. Але екзогенний вплив на суспільні процеси може бути деструктивним – як, наприклад, понад 300 років тому в Росії, коли це негативно позначилося на подальшому розвитку суспільних і державних відносин, особливо на фоні “одержавленого” інституту церкви, яка несла значну частину відповідальності за стан духовного середовища у країні, і вже у ХХ ст. призвело до того, як пише А. Денікін⁵⁸, що російська церква не змогла дати відповіді на виклики того часу, чого потребувало суспільне життя Росії, а це і підштовхнуло маси населення до участі в революціях 1905 і 1917 рр. За післяпетровських часів теж мали місце спроби встановлення у Росії конституціоналізму, але ні В. Татищеву, ні М. Голіцину не вдалося добитися успіху, оскільки проти виступили вже представники духовенства, не без екзогенної підтримки, і самодержавство залишилося домінуючим⁵⁹.

У розвитку взаємовідносин суспільства і держави прогресивну роль можуть відіграти як суспільна, так і державна засади, але в кожному окремому випадку ініціатива може бути і успішною, і провальною, оскільки носії передових ідей і борці за громадянські свободи з обох сторін, незважаючи на свою відданість і самопожертву, не завжди досягають бажаного результату, коли відсутня інша, потужніша сила суспільного виміру. Тому конфлікт між державою і суспільством зумовив формування авторитарної держави з відомими наслідками, які багато в чому не подолано й досі. Еволюційним шляхом повинна сформуватися певна критична маса необхідних змін, і тільки тоді можна очікувати логічного позитивного результату і в суспільному, і в державному розвитку.

Спроба держави, в особі прогресивного самодержця, здійснити зміни на користь суспільства теж не привела до успіху, оскільки не була сприйнята суспільством. Нарешті, як зазначав М. Греч, “...державна, з переважно сильним, кмітли-

⁵⁷ Див.: т а м же, с. 24.

⁵⁸ Див.: Д е н і к і н А. И. Очерки русской смуты. В 5 т. Париж, 1921–1923. Переиздание. М., “Вагриус”, 2002.

⁵⁹ Детальніше див., наприклад: Г о р д и н М. А. Меж рабством и свободой. СПб., Изд-во Пушкинского фонда, 2005, 280 с.

вим, добрим народом, є, враховуючи духовний стан, видовищем сумним і навіть гидотним. Такі поняття, як честь, правда, совість, їй майже невідомі і є винятком у душах людей, як в інших країнах винятком є вади. У нас зловживання зросли із суспільним побутом, стали його звичайним елементом. Чи може існувати порядок і благополуччя у країні, де із шістдесяти мільйонів не можна вибрати вісім розумних міністрів і п'ятдесят чесних губернаторів; де крадіжки, грабжі і хабарі трапляються на кожному кроці; де не знайдеш правди в судах, порядку в управлінні; де брехня, обман, хабарі вважалися справою звичайною і не брудною; де духовенство не знає і не розуміє своїх обов'язків, обмежуючись механічним виконанням обрядів, і підтримує забобони в народі заради свого збагачення; де народ животіє в невігластві та розпусті”⁶⁰. Як давно це написано, і яким актуальним це є тепер – сто років потому!

З усього цього можна зрозуміти, наскільки глибокими бувають суперечності між суспільством і державою і як довго вони можуть залишатися такими, не модернізуючись, і навіть загострюватись у певні періоди, як трапляється у період справжніх трансформаційних перетворень, коли безморальність стає нормою для більшої частини населення. Зміни ж можуть відбутися тільки після того, як сформується критична маса змін та їх носіїв, тобто людей – провідників цих змін, які за законами еволюції стрибкоподібно перейдуть в іншу якість вищого рівня. Такий сценарій є правдоподібним, адже, оскільки суспільство – це все ж не ізольована від природи частина матеріального світу, то й закони його розвитку є подібними до законів біологічного розвитку. Про правомірність і доцільність такого сценарію свідчать дослідження, наприклад, лінгвістів з університету Рідінге (Великобританія), які довели, що суспільство еволюціонуватиме саме за законами еволюції генів. Разом з тим час не чекає, бо сучасні виклики ХХІ ст. можуть зруйнувати природу, змінивши її до невпізнанності і тим самим позбавивши суспільство природного середовища проживання, що, у свою чергу, може значно поглибити процеси вестернізації суспільного життя (внаслідок чого в ньому слід очікувати підвищення конфліктності, а не еволюційності), загостривши суперечність між суспільством, державою та економікою. У такому випадку важливо визначити, чи буде виправданим сучасний суспільний проект модернізації, якщо для нинішнього стану суспільства характерними є ті самі проблеми. Саме тому виникає питання про роль і участь держави та суспільства у реалізації цього проекту і про співвідношення їх відповідальності за результат.

Оскільки у ХХІ ст. вади суспільного і державного життя несильно змінилися порівняно з минулими часами, то визначення інноваційного змісту усіляких проектів є відносним, і не відомо, якою мірою зміст інноваційності відповідає запитам на необхідні зміни в сучасному суспільному житті. Причина такого сумніву, насамперед, у тому, що знання, які слугують запорукою інноваційних змін у суспільстві та в технологіях, які визначають майбутнє економіки, сьогодні перетворилися на джерело не тільки економічної могутності, але й влади. З огляду на те, що доступність знань і можливість їх оновлення визначаються економічною могутністю як окремих країн, так і найбагатшої частини їх населення, оскільки для них у першу чергу функціонують найкращі університети, з не доступною для більшої частини населення системою здобуття освіти високого класу. Тим самим

⁶⁰ Цитується за: “Новый мир” № 8, 2000, с. 158 (див. також: Г р е ч Н. И. Записки о моей жизни. СПб., 1886).

поглиблюється суперечність між суспільством і економікою, а у держави не досить коштів для забезпечення більшості висококласною освітою, і боротися з так званою “ексклюзивною освітою” для обраних вона поки що не спроможна, хоча це – одне з основоположних завдань подолання соціального відторгнення.

На думку Ю. Яковця⁶¹, оновлення суспільства на інноваційній основі розгортається стихійно і нерідко приносить негативні результати. Інакше кажучи, попереднє твердження про всепроникаючий закон розвитку такої складної системи, як суспільство, не є однозначним. Погоджуючись з тим, що існує певна залежність від змін в інноваційних рушійних силах і викликаних ними змін у суспільстві, слід визнати, що розуміння суспільного життя як певної сукупної діяльності індивідів, які об’єдналися для контролю над своїми діями, за твердженнями Т. Гоббса і Ж.-Ж. Руссо, не слід виключати із змісту суспільства навіть сьогодні, коли інноваційний вплив досяг небачених масштабів. Саме тут виникає усвідомлення того, чому все ж існує єдність між категоріями “суспільство” та “інститут держави” (на присутність якого люди погодилися для контролю над своєю діяльністю), хоча така єдність не є повною, оскільки глибина проникнення інституту держави для контролю над окремими діями (в тому числі і окремих індивідів) не є всепоглинаючою. Тому і залишаються поки що нерозв’язаними, наприклад, проблеми доступності високопрофесійної освіти та рівноправності на ринку праці.

Суспільство у ході свого розвитку не погодилось одержавити значну частину функцій навіть за тоталітарних умов його функціонування. Незважаючи на проблеми суспільного життя, охарактеризовані раніше, суспільство досягло певних успіхів у контролі над діями, виконання яких покладено на державу згідно із суспільним консенсусом. До таких дій належать і функції контролю, здійснювані державою у суспільстві, але її монополія тут є неприпустимою. Це означає, що контрольні функції держави, яких потребує суспільство, у свою чергу, не повинні залишатися поза контролем з його боку.

У цілому постійно підвищується відповідальність держав (навіть високорозвинутих) за здійснення соціальних функцій, притаманних суспільству, в яке об’єднувалися люди для задоволення “соціальних інстинктів”, але в реальності відбувається і активний процес бюрократизації (в тому числі і західного суспільства). Як уже підкреслювалося, бюрократія та менеджерський корпус (особливо великих компаній) спільно доводять, як відомо і неодноразово зазначалося, ситуацію до абсурду, формуючи так званий “управлінський імперіалізм”, в якому процес бюрократизації перероджується у своєрідну форму контролю не за формулою “усі контролюють усіх”, а за формулою “меншість контролює більшість”. Це створює реальну суперечність держави із суспільством, у якому повинні задовольнятися “соціальні інстинкти”. Але найважливіше при цьому, що “соціальні інстинкти”, які об’єднали і нині об’єднують людей у суспільство, можуть перетворитись і реально перетворюються на “соціальні вади”, що є продовженням “соціальних інстинктів”. Саме завдяки цьому бюрократія одержує свою ренту, і саме тому може підтримуватися своєрідна життєздатність держави, яка сприяє контролю меншості (бюрократії) над більшістю. Але це не є і не може бути нормою.

⁶¹ Див.: Яковец Ю. В. Стратегия XXI века: инновационное обновление общества. У зб.: Закономерности и перспективы трансформации общества: материалы к V Международной Кондратьевской конференции. Т. 1. М., МФК, 2004, с. 417.

Досить часто держава розглядається в економічному та соціальному житті як єдиний організм, який забезпечує єдність економіки і суспільства завдяки тому, що існує єдність у стадіальності розвитку господарства й суспільства типу індустріального і постіндустріального, суспільства та економіки знань, коли фактори і природні ресурси розвитку при відповідній господарській системі скоріше визначають, ніж характеризують суспільний розвиток. Особливо характерним такий підхід може бути в умовах виснаження найважливіших природних ресурсів Землі та загострення суперечностей у боротьбі за контроль над цими ресурсами, що вже спостерігається сьогодні та очікується в ще жорсткішому протистоянні у найближчі 30 років. Такий “збіг” зумовлений тим, що основу життєдіяльності суспільства складають, з одного боку, економіка (з грецької – “правильне ведення господарства”), а з іншого – держава, що виступає не тільки як організація політичної влади та один з інститутів суспільства, але й як економічний суб’єкт, який має у своєму розпорядженні різноманітні економічні ресурси і економічну владу поряд з політичною. Завдяки цим складовим у державному масштабі приймаються рішення, що охоплюють майже всі сфери й види господарської діяльності людей, в яких завдяки економічним відносинам задовольняються суспільні потреби (особливо ті, до яких звикло сучасне суспільство практично більшості країн).

Якщо виходити з того, що громадяни країни, об’єднані спільними інтересами для ведення господарської діяльності, одночасно є і учасниками громадянських установ, які формують громадянське суспільство, то держава як інститут виступає для людей органом влади з метою здійснення управління та регулювання (в тому числі і щодо економічної сфери життя суспільства). Проте це не єдина сила, здатна здійснювати управління та регулювати господарську діяльність. Значну частину функцій управління виконують різноманітні господарські товариства та об’єднання; розв’язуючи певні завдання, вони вступають у відносини, які часто не регламентуються ні у суспільстві, ні у державі. Причому рівень розвитку суспільних і економічних інстинктів може породжувати таку міру їх концентрації, коли вони стають потужнішими від держави, і тоді народжується ще один різновид суперечностей, оскільки діяльність таких об’єднань часто не контролюється законом, без якого, як відомо, не можливі громадянські свободи, або ж вони, будучи потужнішими від держави, можуть вільно обходити закони і, крім того, підштовхувати ті чи інші рішення влади або безпосередньо впливати на них.

Отже, на кожному етапі розвитку існують безумовні суперечності, які спільно можуть впливати на стан справ і в суспільстві, і в державі, і в економіці. Суспільні сили та їх інтереси у державі нерідко бувають роз’єднаними, все ж вони потребують більш-менш сильного впливу на “порядок” – тим більше, що стан справ і відносин між суспільними силами та державою може принципово змінюватись у часі. Міра ж компромісу в їх відносинах визначається рівнем напруженості (або консенсусу) в суспільстві, що, у свою чергу, однозначно впливає на економічний базис суспільства. Не випадково сьогодні для характеристики стану справ в економіці та у суспільстві використовується, наприклад, індекс людського розвитку, застосовуваний для оцінок суспільного характеру – таких, як рівень освіти населення та ін., що, власне, є результатом скоріше суспільного, а не економічного розвитку.

Оскільки суспільство являє собою узгоджену діяльність, співробітництво, а весь комплекс взаємовідносин, створений цими узгодженими діями, називається

“суспільством”, і суспільство є, по суті, поділом та об’єднанням праці⁶², то, за логікою Л. Мізеса, можна дійти висновку, що суспільство – це феномен, який виник як результат необхідності узгодження спільної діяльності або співробітництва особистостей, адже без цього діяльність могла б залишатись індивідуалізованою. Отже, виникнення суспільства та його природа пов’язані, насамперед, з *узгодженням*, як вважав Аристотель, “соціальних інстинктів”, а також з необхідністю контролю за діями, виокремленими Т. Гоббсом, Ж.-Ж. Руссо та іншими. Оскільки суспільство так чи інакше пов’язане з необхідністю забезпечити певну “орієнтацію поведінки людей”, на що звертає увагу Л. Мізес, то постає запитання: яким же є її зміст? Відповідь полягає в тому, що поділ праці та взагалі діяльності людини закладено природним шляхом.

Саме тому Л. Мізес безпідставно стверджує, що суспільство є результатом людської діяльності, в основі якої лежить принцип поділу праці, і саме тому людське суспільство – це інтелектуальне та духовне явище, завдяки якому й виникло суспільне життя. Таким чином, суспільство є результатом свідомого використання універсального закону, який визначає “космічне становлення”, а саме – прагнення до вищої продуктивності та поділу праці. В кожному прикладі визнання законів природи означає прагнення поставити їх на службу людським зусиллям для поліпшення умов існування⁶³. Інакше кажучи, це твердження віддзеркалює зміст єдності категорій “суспільство” і “економіка”, оскільки завдяки людській діяльності відбувається їх об’єднання через поділ праці або розподіл діяльності, що, у свою чергу, забезпечує підвищення продуктивності праці, дає можливість проявитися волі та прагненню як до формування, так і до розвитку суспільства. Крім того, ми знаходимо спільний знаменник у категоріях “суспільство” і “держава”, оскільки вони являють собою найважливіші для всіх людей засоби досягнення цілей, до яких прагнуть самі. Ці утворення виникли в результаті людських зусиль, а їх збереження і найприйнятніша організація є завданнями, які, по суті, не відрізняються від інших турбот людей⁶⁴.

Отже, і суспільство, і держава, і економіка, будучи найважливішими засобами досягнення цілей для людей, у свою чергу, формують і розвивають їх за власною доброю волею, щоб завдяки людській діяльності у суспільному, державному або економічному відношеннях на основі поділу праці забезпечувати поліпшення умов існування в широкому розумінні цього слова. У сучасному світі задоволення людей життям у суспільстві та у державі, сформованих для цього шляхом досягнення цілей, має не тільки економічний, але й соціальний вимір, оскільки деградація взаємної терпимості, справедливості, взаємоповаги тощо, які, власне, і складають основу спільної діяльності та суспільної свідомості, навіть при високому рівні задоволення матеріальних потреб породжує незадоволеність, нестабільність і суперечності між суспільством, державою та економікою. Особливо важливо, що держава як інститут політичної та ідеологічної влади, яка реалізується на основі певної партійної ідеології, коли кожна партія претендує на те, що саме її ідеологія є або має бути панівною, веде до конфліктності в суспільстві, а потім і в самій державі.

⁶² Див.: М и з е с Л. Человеческая деятельность. М., “Экономика”, 2000, с. 135.

⁶³ Див.: т а м ж е, с. 137.

⁶⁴ Див.: т а м ж е, с. 140.

Наслідки цих процесів є негативними для розвитку суспільства, коли ідеологія, що претендує на панування, перебувають не у конкурентній боротьбі ідей, а в конкурентному протистоянні або монопольному становищі. Показовим для такої ситуації у політичній і державній владі з повним набором суперечностей між суспільством, державою та економікою є приклад або, скоріше, досвід їх трансформаційних перетворень в Україні (і не тільки в Україні) за останні 20 років. Як мета таких змін визначалася перспектива формування демократичного, правового, ринкового, багатого в усіх відношеннях суспільства. Що ж вийшло у результаті? Сформувався «олігархічний дикий капіталізм, з жорсткою соціальною поляризацією, масштабною бідністю, причому бідністю навіть працюючого населення, зруйнованою соціальною сферою, повсюдною корупцією та деформованою моральністю.

За цих умов українська політична еліта виявилася нездатною адекватно відповісти на ті історичні виклики, які постали перед нею. Спільною рисою діяльності всіх президентів України, усіх команд української влади останніх двадцяти років була їх «нестратегічність»⁶⁵.

Що ж може бути підсумком таких трансформацій у перспективі? Як варіант, зішлемося на нещодавні оцінки Е. Уїлсона, провідного наукового співробітника Європейської ради з міжнародних справ, чия думка може бути дуже важливою, оскільки у своїх політичних деклараціях сучасності Україна декларувала європейський вибір. Зокрема, Е. Уїлсон, оцінюючи підсумки 20 років незалежності та трансформаційних перетворень, пише, що «Україна завжди на перехресті... Україні загрожує перетворення на напівавтократію, що погано функціонує (це підсумок трансформацій держави. — *В.Г.*), і абсолютну периферію (це підсумок трансформацій у суспільстві та в економіці. — *В.Г.*)»⁶⁶.

Власне, так народжується суперечність між державою та суспільством, незважаючи на те, що, здавалося б, завдяки поділу праці та прагненню до об'єднання заради поліпшення умов для існування повинні зростати продуктивність економіки і спостерігатися суспільний прогрес. Але боротьба за владу та її монополізацію, незважаючи на, здавалося б, дотримання демократичних процедур щодо виборів, гальмує розвиток і призводить до кризи (в тому числі і економічної), хоча об'єднання суспільства і держави мало тільки сприяти поліпшенню ситуації. Тим самим боротьба за владу і за її монополізацію, яка розпочалась у ході формування держави, несе в собі достатньо глибоку суперечність між суспільством і державою, через що потерпає економіка, а життя не поліпшується.

У природі влади не закладено єдиноначальність, згідно з якою було б визначено її однозначне функціонування, і тим більше — на цей рахунок немає єдиного рішення ні в часі, ні у просторі. У результаті постійно відбуваються зміни і навіть перевороти як мирним, так і далеко не мирним шляхом. Проте відійти від цього в історичному аспекті неможливо, оскільки у суспільному та у державному житті неминуче розпочнеться війна «усіх проти усіх». Усе ж суспільство розвивається, у процесі чого змінюється і нерідко розширюється роль держави, тоді як суспіль-

⁶⁵ Шульга М. О. Трансформація закінчилася. Що маємо? У зб.: Українське суспільство двадцять років незалежності: соціологічний моніторинг. К., Інститут соціології НАН України, 2011, с. 559.

⁶⁶ Див.: Уїлсон Э. Между двумя совершеннолетиями. «Россия в глобальной политике» Т. 10, № 1, 2012, с. 126.

ство терпить боротьбу за владу і одночасно прагне створити умови для конкуренції, а не для конфліктів, формуючи у своїй структурі різні політичні партії, розширюючи їх можливості у боротьбі за владу, хоча ці процеси можуть доходити до абсурду, коли у країні десятки партій.

Високий рівень економічного розвитку не є кінцевою метою, оскільки для людини так само важливими є цінності інтелектуального й духовного розвитку. Саме тому і для суспільства, і для держави важливо піклуватися про те, щоб створити середовище, яке б не зводило нездоланих перешкод на шляху геніїв, і достатньою мірою звільнити звичайну людину від матеріальних турбот, щоб вона мала можливість інтересуватися чимось іншим, крім пошуків засобів до існування⁶⁷. У глобальному масштабі нерівність між країнами, і без того значна, посилюється ще більше. Різниця у душевих доходах (наприклад, 10% найбагатших американців порівняно з 10% найбідніших жителів Ефіопії) становить набагато більше від 10 тисяч разів⁶⁸. А це у черговий раз доводить, що на перший погляд безумовні принципи “чотирьох свобод” Ф. Рузвельта насправді залишаються не більше, ніж декларацією, яка не реалізується у відношенні до всього людства. Навпаки – суперечності поглиблюються, оскільки до свободи від злиднів неможливо навіть наблизитись, і сьогодні мільйони людей на Землі не тільки голодують, але й вмирають від голоду, а проблема нерівності вийшла на перший план в оцінці життя суспільства.

У глобальному розумінні держава (держави) і суспільство вступають у суперечності з економікою, оскільки наявні в сучасному суспільстві деформації породжують масову бідність, з якою не вдається справитися ні в цілому світі, ні в окремих країнах. І це – після тисячоліть існування як людства, так і суспільства. Піклуватися про формування творчого середовища без розв’язання проблем виживання досить складно.

Початок ХХІ ст. ознаменувався новими тенденціями, які, можливо, наблизять суспільства окремих країн (або, що мало ймовірно, людство взагалі) до розв’язання цих суперечностей. Почали формуватися такі види діяльності, які забезпечують успіх, а отже, і створюють перспективи для досягнення цілей розвитку завдяки тому, що об’єднуються діяльність професійна (тобто народжена в результаті поділу праці) та діяльність творча. Отже, певна культурна ідеологія разом з професійною дають країні новий поштовх до успіху. Подібні взаємовідносини називають “культурно-технологічною співдружністю” або навіть “культурно-технологічним суспільством”, яке поки що не має загальнодержавного масштабу, але з часом може його досягти, якщо вдасться подолати існуючі суперечності у забезпеченні масового доступу до знань, які дозволяють не тільки збагачуватись, але й контролювати владу. Такі тенденції охопили і технологічну сферу, і сферу управлінської діяльності як на макро-, так і (особливо) на мікроекономічному рівнях. Таким чином, може досягатись єдність суспільного, значною мірою зумовлена як духовною, культурологічною складовою, так і економічною, що, у свою чергу, підвищує конкурентоспроможність економіки.

На фоні розглянутих суперечностей між державою, суспільством і економікою одночасно існує їх єдність щодо необхідності досягнення суспільного успіху

⁶⁷ Див.: М и з е с Л. Зазнач. праця, с. 135.

⁶⁸ Див.: Б е р д с о л Н. Усиление неравенства в новой глобальной экономике. “Вопросы экономики” № 4, 2006, с. 84.

шляхом формування суспільних благ, які являють собою, згідно з Б. Чичерінім ⁶⁹, сукупність моральних і матеріальних інтересів, а суспільне благо є найвищою та кінцевою метою держави, яка містить у собі всі інші. А в який же спосіб має досягатися суспільне благо, що уособлює духовні та матеріальні цінності, які, у свою чергу, формують інтереси членів суспільства? Відповідь знаходимо у того самого Б. Чичеріна, який вважає, що усі людські інтереси (як матеріальні, так і духовні), певною мірою завдяки взаємним зв'язкам, стають інтересами суспільними, оскільки лише в союзі з іншими людьми людина досягає свого призначення. Отже, приватне господарство залежить від промислового стану цілого народу, а особиста освіта – від стану народної просвіти. Така сукупність інтересів, яка називається “суспільною корисністю”, є необхідною метою союзу. Цю мету приписують державі як скептична школа (або утилітаристи), так і ідеалісти, і нарешті – соціалісти ⁷⁰.

Проте далеко не завжди особисті інтереси стають суспільними і тим більше державними. До певної міри вони можуть збігатись, але навіть у розвинутих суспільствах і економіках це вимагає наявності систем противаг, оскільки реально у суспільстві та в економіці завжди захищаються корпоративні інтереси, а у людей, які їх відстоюють, постійно присутнє прагнення володіти і владарювати – аж до панування у глобальному масштабі. У суспільному вимірі економічний результат в окремій країні, навіть багатій, не гарантує досягнення єдності інтересів як у суспільстві, так і в економіці, і в державі, оскільки, наприклад, у США статистичні показники відносно насильства, депресії, наркоманії, розлучень, злочинності свідчать про те, що, хоча це суспільство і є найбагатшим в історії, воно, можливо, і одне з найменш щасливих ⁷¹. Таким чином, у суспільному вимірі облаштування власного і державного благополуччя може створювати істотну суперечність – тим більше, що нерідко особисте збагачення відбувається за рахунок і суспільного, і державного, а це, у свою чергу, є свідченням існуючих суперечностей між економічним, суспільним і державним. В економіці, яка має корпоративну основу, суспільне може використовуватися з корпоративною метою.

Існує ще одне важливе співвідношення між суспільством, державою та економікою: будь-який економічний результат може сприйматись як успішний тільки тоді, коли здобуває суспільне визнання і коли ми розглядаємо економіку як результат діяльності, спрямованої на виробництво товарів, які користуються попитом і теж мають суспільне визнання через їх якість. Це і є результатом успіху певної економічної системи або економічної події. Під таким кутом зору суспільне та економічне сприймаються в єдності їх характерних ознак. Суспільне визнання і державну підтримку повинні здобувати не тільки результати економічної діяльності, але й сама ідея про неї. Суспільна думка може схвалити або не схвалити певну ідею, і тут суспільне та економічне вступають у серйозну суперечність, оскільки посередині знаходиться держава, яка може і навіть певною мірою зобов'язана надавати або не надавати підтримку майбутньому результату, ініціювати або гальмувати зміни, які на початковій стадії не дають чіткого уявлення про результат. Таким чином, суспільне, громадянське суспільство і держава – це різні сторо-

⁶⁹ Див.: Ч и ч е р и н Б. Курс государственной науки. Ч. I, с. 12.

⁷⁰ Див.: т а м ж е, с. 12, 13.

⁷¹ Див.: П е р к и н с Д ж. Исповедь экономического убийцы. Authorized Translation into Russian. San Francisco CA, USA: Berreh – Roohlev Publishers Inc., Pretext, 2005, p. 83.

ни одного й того самого. Тому Б. Чичерін писав, що держава і громадянське суспільство не є двома сферами, які розділено різко визначеною межею, так що жодне не може переходити за межі іншого — це дві сторони одного й того самого народного союзу⁷².

Суспільне певною мірою не може виходити за межі державного, оскільки державу, яка має юридичну базу, в кожному конкретному випадку досить однозначно окреслено нормами закону та етики, тому суспільне як вираження приватного повинне узгоджуватися з державним, тобто підкорюватися йому. Суспільне залишається таким настільки, наскільки державне виражає суспільне і дозволяє йому реалізуватися, бо суспільне може зруйнувати державне, а оскільки державне — це теж об'єднання, яке має правовий (юридичний) ґрунт, то воно таким і залишається, адже “у державі до моральної засади приєднується юридична”⁷³.

У суспільному житті вибір людиною інститутів громадянського суспільства є вільним, а державного — вимушеним, оскільки він визначений юридичною нормою, яку встановлює закон.

Кожний член суспільства може тільки висловити протест проти державного союзу, який має нормативний характер, і зробити це, “голосуючи ногами”. Але, покинувши одну країну, він вступає у “союз народів” іншої держави і повинен підкорюватися хоча й іншій, але юридичній нормі. У такому випадку вибір, скоріше за все, відбувається через економічне, адже, визнаючи пріоритет державного, більшість людей залишаються жити там, де їх влаштовує насамперед економічне, хіба що винятком є політична еміграція. По суті, це свідчить про суспільний вибір на користь останнього. Проте держава може відмовити у виборі суспільного, і тим самим людина стає заручником держави (у прямому і в переносному розумінні), незважаючи на те, що є носієм суспільного, і її протест нерідко не має руйнівного характеру. В окремих випадках може спостерігатися вплив політичного, ідеологічного, ностальгічного, традиційного, коли людина добровільно або примусово повертається до свого суспільного, примирюючись з державним і економічним. Але такі випадки — скоріше винятки, ніж правило.

Слід також враховувати, що, коли “всі суспільні інтереси складають мету держави, корпорації можуть стати органами державних цілей”⁷⁴. А це означає, що, навіть якщо корпорації не є такими в юридичному розумінні (тобто не мають статусу інституту, який може бути співвіднесений із статусом певного органу з безпосередньо державними цілями, тобто такого, який би відповідав цілям держави), то, залишаючись структурами, насамперед економічними, хоча частково і суспільними, вони можуть виконувати певну роль державних структур. Це відбувається, якщо корпоративні та державні інтереси збігаються з огляду на те, що існує суспільне визнання діяльності корпорацій, які взаємодіють з державою і нерідко виражають державні інтереси та цілі, і навпаки, особливо якщо врахувати, що багато сучасних корпорацій дотримуються соціальних стандартів, забезпечувати які — головне завдання держави, і в такий спосіб задовольняють суспільні запити. Тим самим через корпоративну взаємодію досягається єдність економічного і державного, оскільки на корпораціях лежить відбиток їх суспільної ролі (особливо коли корпорація дотримується соціальних стандартів у широкому

⁷² Див.: Ч и ч е р и н Б. Курс государственной науки. Ч. I, с. 87.

⁷³ Див.: т а м ж е, с. 90.

⁷⁴ Див.: т а м ж е, с. 243.

розумінні, а не тільки у випадку, коли вона веде соціально виправдану діяльність, не завдаючи шкоди тим, хто використовує її результати).

У державі представлено, насамперед, приватні та корпоративні інтереси, а особисті інтереси та інтереси громадських організацій представлено у суспільстві, втім, нерідко особисте і корпоративне користуються суспільним у власних цілях. Крім того, не слід обмежувати поняття про суспільство як про сферу економічних відносин – точно так само, як і обмежувати поняття розподілених духовних благ, оскільки людина є істотою як фізичною, так і духовною; взаємодія людей – це обмін як матеріальними благами, так і думками, і почуттями⁷⁵. При цьому держава може розраховувати на певний успіх, коли спирається на переконання значної частини суспільства (оскільки в цьому проявляється соціальна сила держави, на роль і значення якої вказувалося вище. – *В.Г.*). Без цього вона залишається безсилою⁷⁶. У випадку масової недовіри до держави економіка і суспільство досить швидко починають деградувати, особливо якщо міжособистісна довіра у суспільстві також є невисокою.

Державі у своїх діях слід було б виходити з превалюючих у суспільстві настроїв і потреб, які формуються на основі особистих і корпоративних інтересів, які повинні в той чи інший час домінувати у суспільстві і закладені в певних звичаях, традиціях, суспільній корисності, суспільній узгодженості. Але для цього необхідно, щоб у державі пріоритетними виступали так звані “сучасні” функції, а не традиційні для XVIII–XIX ст. Важливо також враховувати, наскільки ті чи інші настрої, що панують у суспільстві, виражають *інтереси його розвитку*.

Для прикладу ми розглянули, як в історичному вимірі настрої, що панували у російському суспільстві кінця XVIII – початку XIX ст., загальмували модернізаційний проект Олександра I. У цьому випадку суспільне слугувало гальмом розвитку, ініційованого державою, всупереч часто домінуючій думці, що розвиток держави залежить від рівня розвитку або стану суспільства, в якому вона перебуває на той чи інший час.

Відповідність (невідповідність) між суспільством і державою не є безумовною, оскільки на одних етапах суспільні процеси випереджають державотворчий процес, а на інших – навпаки. Держава як політичний інститут не завжди відповідає настроям, які домінують у суспільстві, та потребам людей. Таким чином, суспільні та державотворчі процеси перебувають у діалектичному взаємозв'язку, оскільки держава як політичний інститут перебуває, в першу чергу, під впливом панівних політичних сил, і навіть демократична держава, де є свободи, одночасно зберігає традиції минулого – чи то монархічного, чи то тоталітарного, чи то архаїчного.

В умовах демократії свободи людини не є чітко окресленими, адже людина може бути вільною і тоді, коли її позиція суперечить загальноприйнятій, оскільки демократія – це толерантний політичний режим. Він перебуває під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Коли ситуація в економічному житті є визначальною, політичні смаки є більш стабільними, хоча суспільні смаки, перебуваючи переважно під впливом приватних потреб, які змінюють настрої у суспільстві, можуть збігатися з панівною політичною доктриною державного будівництва. Але не завжди. Один із сучасних прикладів трансформованого

⁷⁵ Див.: Ч и е р и н Б. Курс государственной науки. Ч. II, с. 3.

⁷⁶ Див.: т а м ж е, с. 8.

суспільства став той факт, що в Україні напередодні “помаранчевих подій” економіка стрімко зростала, проте це не загальмувало суспільних збурень. Як наслідок, у державі – політична криза довгочасного характеру, в економіці – домінування політичного циклу в економічній політиці, а у більшій частині населення – соціальна незадоволеність усім, що відбувається.

Державне будівництво повинне відповідати, насамперед, державним цілям, які, у свою чергу, формуються на основі суспільних потреб і уподобань. Все ж їх ініціаторами та носіями, за винятком прагнення до революційних змін, є (хоч і не завжди) найосвіченіша частина населення, яка представляє меншість. Таким чином, у суспільстві, а отже – і в державі, органічно виникає серйозна суперечність між освіченою меншістю, яка є носієм певних суспільних потреб модернізаційного змісту, та більшістю, яка протягом тривалого часу залишається суспільною силою, не налаштованою на зміни. Тому менш освічена більшість або політична сила, що спирається на власні інтереси та потреби, може диктувати умови більш освіченій частині суспільства.

Ця думка не є безперечною, оскільки у глобальному вимірі у середині ХХ ст. стався переділ державних кордонів, що тісно пов'язане з воєнною та ідеологічною боротьбою західної демократії з тоталітарними диктаторськими режимами нацистського і комуністичного напрямів. Це зовсім новий соціально-політичний аспект державних територіальних перетворень⁷⁷. У результаті прийшли до “відмови від підсумків Другої світової війни заради тотальної демократизації світового співтовариства” за допомогою експорту демократії, що ґрунтується на революційному вибуху (замість еволюційного реформування). Потім розпочато новий переділ світу, який трансформувався у глибоку суспільно-політичну кризу світового співтовариства⁷⁸.

Такі трансформації безпосередньо стосуються і українського суспільства, і суспільств багатьох інших країн. Це реально означає, що на сьогодні ще немає бачення таких процесів, а глобальні сценарії майбутнього є достатньо суперечливими. Одні з них мають модернізаційний зміст і орієнтують на пристосування до нових умов. Інші ж орієнтовані на нові загострення, поглиблення протистояння і навіть хаос, який цілком може розпочатися, наприклад, внаслідок дезорганізації фінансів і торгівлі або падіння авторитету міжнародних організацій.

Сучасний досвід показує, що навіть у суспільстві, що ґрунтується на знаннях, розрив між соціальними групами населення зростає. Саме він є предметом уваги з боку більш освіченої меншості, яка розуміє, що ці суперечності можуть бути подолані тільки завдяки підвищенню рівня освіти, коли знання про суспільне та державне життя як такі засвоюються дедалі більшою масою населення. Але, як уже зазначалось, у реальності нерідко все далеко не так.

Оскільки знання – це єдність чуттєвого і раціонального⁷⁹, під впливом яких формуються настрої у суспільстві та суспільні потреби, а останні в сукупності у процесі створення держави є домінуючими, то в основі єдності суспільства і держави лежать знання людей. Саме тому найближче до розв'язання проблемних суперечностей між державою та суспільством, між більш освіченою меншістю і менш

⁷⁷ Див.: П е т р а к о в І. Демократизация и новый передел мира. “Свободная мысль” № 7–8, 2006, с. 46, 50, 51.

⁷⁸ Див.: т а м ж е, с. 56.

⁷⁹ Детальніше див.: К о п н и н П. В. Гносеологические и логические основы науки. М., “Мысль”, 1974, с. 191–197.

освіченою більшістю, що дозволяє реалізувати принципи демократії та свободи, лежить знання, завдяки нагромадженню й поширенню якого і можуть бути розв'язані вказані суперечності. Проте слід мати на увазі, що шлях до такої єдності є дуже складним і суперечливим, оскільки єдність суспільства знань і економіки знань, а отже, і держави може бути досягнута лише тоді, коли знання стануть основою філософії буття і креативності дій, оскільки “філософія – це система знань, яка стала сховищем для людей, і є принципом дії”⁸⁰. Саме тому мова повинна йти про креативність дій, оскільки власне знання і механізми оволодіння ними можуть в одних випадках сприяти контролю і над державою, і над суспільством, а в інших – бути способом здобуття влади та збагачення.

У цьому розумінні тільки процес масового нагромадження і поширення знань має, з одного боку, стати основою повсякденної діяльності, а з іншого – запевнити людину, що власне знання не тільки дозволяють формувати потреби, але й дають можливість їх задовольнити, і при цьому держава як політичний інститут повинна сприяти процесу нагромадження нового знання і трансформації його у повсякденне. Це тим більше важливо, оскільки відома суперечність між ідеологією суспільств, де домінує філософія лібералізму або соціалізму, коли для одних “усі вільні, але ніхто не рівний”, а для інших “усі рівні, але ніхто не вільний”⁸¹, знаходить своє розв'язання, оскільки “...поєднання людини із знанням – цим “загальним багатством” – у процесі праці не може здійснитися ні за принципом приватної власності (бо знання, яким я користуюсь, належить мені), ні за принципом суспільної власності (те, що я знаю, може знати й інший)”⁸². Це можливо, якщо процес нагромадження знань стане основою філософії як системи і як принципу дії більшості, а не меншості, яка прагне до влади і збагачення.

У людини, крім усього, є ще й духовні потреби, які формуються за допомогою віри, традицій, моралі, культури і є результатом довгострокової дії названих факторів. Тільки після того, як у духовному проявиться вплив не тільки успадкованих у сім'ї вказаних понять, цінностей і почуттів, які домінують на тій чи іншій території, але й здобутих знань, які постійно трансформуються у знання повсякденне, можна очікувати бажаного результату. Процес нагромадження знань допомагає людям знайти розв'язання ще однієї суперечності між суспільством, державою та економікою, а саме – об'єднати зусилля для виконання як суспільних, так і державних функцій, оскільки, діючи спільно, можна добитися кращих результатів, ніж самостійно.

Залучення для розширення продуктивних сил суспільства не тільки фізичних, але й розумових здібностей веде до розвитку в економічній та суспільній сферах, а людина як носій духовного дістає можливість реалізувати власні принципи свободи замість того, щоб жити під постійним тиском, коли сильний домінує над слабшим, а менш освічена більшість – над більш освіченою меншістю.

Таким чином, фізична сутність людини, що проявляється як здатність підкорювати сили природи і тим самим задовольняти власні потреби у суспільному та державному вимірах завдяки нагромадженню знань, примножує і духовне, і матеріальне багатства особистості завдяки примату розуму, який постійно розвивається.

⁸⁰ Див.: К о п н и н П. В. Диалектика, логика, наука. М., “Наука”, 1973, с. 331.

⁸¹ Детальніше див.: М е ж у е в В. Есть ли будущее у социализма? “Свободная мысль” № 7–8, 2011, с. 79.

⁸² Див.: т а м ж е, с. 84.

У результаті між суспільством і державою мінімізується відмінність у ставленні до людини, яка за допомогою здібностей, фізичних даних і розумової діяльності розвиває свої можливості для задоволення власних потреб і духовного збагачення. Між людьми і над ними діють суспільні та державні сили, але, оскільки кожна з цих сил здійснює свою функцію, то їх вплив є дуже різним. Суспільство як ціле — не більше ніж фікція. Суспільство не є особистістю і не має волі (хоча й має традиції). Держава ж має свою, притаманну їй сферу діяльності; вона не працює і майже не купує або купує мало, зберігає правовий порядок і управляє спільними інтересами. З огляду на це, привласнення нею приватних капіталів може бути тільки актом насильства. Не вона їх створила, а тому вони їй не належать⁸³.

Отже, формування капіталу як нагромадження результатів приватної діяльності в особистому і корпоративному вимірах має економічну основу і не збігається з державною функцією, а є скоріше функцією суспільною, оскільки суспільний порядок, який панує у країні, зумовлений взаємодією економічного та суспільного, і здатність держави привласнювати результати приватної діяльності та втручатись у сферу економічного життя приватного характеру залежить від суспільного порядку. Власна економічна діяльність, як зазначав ще Б. Чичерін, є одним з проявів суспільного життя, адже в ній відображається діяльність не тільки і не стільки окремої людини, скільки маси різноманітних союзів, які визначають одночасно і економічне, і суспільне життя. Серед них — корпорації, кооперації, спілки споживачів, профспілки, для яких характерними є основи й цілі, що відображають економічні та суспільні інтереси і взаємодіють в умовах, визначених владою, яка повинна коригувати їх діяльність у правовому полі. Взаємодія держави, суспільства та економіки має не тільки юридичний, але й соціальний вимір з вагомою духовною засадою, тому не останню роль тут відіграють такі поняття, як відповідальність перед совістю і обов'язок перед державою і суспільством, які, по суті, визначають пріоритет державних інтересів перед приватними та корпоративними.

Совість у суспільному та державному вимірах є певним мотиватором до самообмежень, а тому і для суспільства, і для держави, і для економіки ця засада є запорукою їх єдності, адже без такої своєрідної та “правової” свободи, в якій закладено звичаї, традиції, розум і виховання, людина — хоч бідна, хоч багата — може бути небезпечною і для суспільства, і для держави, і для економіки, оскільки її інтереси обмежені економічними прагненнями та роз'єднані з інтересами і суспільства, і держави.

Проблема єдності між членами суспільства з різним статусом (зокрема, матеріальним) розв'язується, коли, поряд з правовим порядком, у суспільстві добровільно підтримується діяльність одних, багатших, на користь інших, як правило, бідних. Таким чином, на моральній основі досягається єдність правового (державного) і суспільного, породжених економічною нерівністю, що, по суті, хоч і є природним, але тепер уже досягло таких масштабів, коли навіть у благополучних державах розпочинається рух “Захопи Уолл-стріт”, мета якого — примусити багату меншість почути бідну більшість. Це — щодо внутрішньодержавних проблем. Що ж до міждержавних проблем, то тут те, що відбувається сьогодні у глобальному масштабі, нерідко розглядається з точки зору конфронтаційної логіки Схід — Захід, і “...при цьому залишається не розробленим до кінця найсумніший сценарій: що буде, якщо новий світовий порядок стане початком епохи реальної

⁸³ Див.: Ч и ч е р и н Б. Курс государственной науки. Ч. II, с. 14–15.

багатополярності за відсутності взаємного врахування інтересів і багатостороннього співробітництва”⁸⁴.

Суспільне не тільки має важливий економічний вимір, але й слугує запорукою стабільного розвитку, який спирається на моральну основу і, відповідно, залежить від того, які права, звичаї та традиції виховання сповідує суспільство, оскільки саме суспільні устої можуть стримувати негативні процеси. Але історія знає чимало прикладів, коли суспільні устої та державний устрій одночасно стримували творчу енергію окремих людей. І хоча подібні явища нібито залишилися у минулому, все ж і в сучасному світі далеко не завжди у суспільному і державному сприйнятті статус науки та освіти є таким, що дозволяє талановитій людині реалізувати свою творчу енергію і зайняти належне місце у суспільному житті або державотворчому процесі. На певних етапах (особливо в сучасних перехідних суспільствах і економіках) творчу роботу не організовано у такий спосіб, щоб результати належали авторові та здобули заслужену оцінку, оскільки суспільний і державний підходи іноді дають можливість реалізуватись іншим цілям. Саме тому і суспільство, і держава іноді стримують творчу засаду і стають на шлях конфронтації в локальному і глобальному масштабах.

Держава, гарантуючи (декларуючи) людині свободу в економічному житті, тим самим формально дозволяє їй займатися будь-яким видом діяльності, споживати все, що вона бажає, і вільно обирати собі місце проживання. Разом з тим реально вона не дає ні суспільству в цілому, ні його окремим членам можливості повністю задовольняти свої потреби, хоча може допомагати у придбанні або безплатному отриманні достатньої кількості різних речей і товарів для споживання, але ресурси для цього завжди, у кожний поточний момент, є обмеженими.

Декларуючи у суспільстві рівноправність (особливо щодо задоволення потреб, сформованих на основі вільного вибору), в економічному відношенні держава в результаті природно існуючих обмежень, як правило, не може їх забезпечити. Таким чином, і норми, закріплені у конституції, і норми “неписані” теж розходяться з реальністю. Це зумовлене навіть тим, що і сфери, і види діяльності розподілено нерівномірно (наприклад, територіально). Оскільки далеко не всі види діяльності дають однаковий результат, а відповідно, і можливість однаково задовольнити потреби, то суспільний вибір відносно свободи та рівності, закріплених у державних юридичних актах, у цілому і в окремих випадках є деформованим. Врешті-решт, держава, не маючи можливостей виконати свої задекларовані зобов’язання, тим самим змушує населення обмежувати свої прагнення (в тому числі і відносно нагромадження знань). Велика кількість людей з вищою освітою нерідко опиняються незатребуваними.

Таким чином, свобода суспільного вибору, підтримана з боку держави юридичною нормою закону, економічно не досягається, а тому не досягається єдність суспільного і державного в економічному аспекті. У свою чергу, суперечності, що постійно генеруються, породжують нерівноправність і, як наслідок, обмежують свободу. І саме такими причинами зумовлена бідність як постійне явище навіть у порівняно багатих суспільствах. Тому перед державою постійно повинне стояти завдання врівноважувати можливості для задоволення потреб у суспільстві, члени якого перебувають у нерівних умовах. І чим більше різняться ці можливості,

⁸⁴ Див.: Лендъел Л. Последние мирные дни? “Россия в глобальной политике” № 4, 2011, с. 112.

тим вищою є нестабільність суспільного порядку і тим більше держава змушена втручатися в економіку, нерідко тим самим гальмуючи її розвиток. В окремих випадках таке втручання доходить аж до повного контролю над економічними процесами, що, у свою чергу, стримує розвиток економіки та обмежує свободу членів суспільства. Для запобігання подібним явищам завжди існували та існують рамки державної діяльності, встановлювані відповідно до певної філософії свободи, міра якої не є назавжди заданою, а змінюється залежно, насамперед, від рівня суспільного розвитку.

Зазначена суперечність по-різному розв'язується різними суспільствами, оскільки в сучасному розвинутому світі модель суспільного вибору значно відрізняється навіть серед країн-лідерів. Йдеться про принципові відмінності американської та європейських моделей, які стали результатом суспільного вибору і в яких роль держави в економічному житті є різною, хоча єдиним для них є союз суспільного і державного, і його належить “визнати завершеною формою співіснування і непорушним досягненням людства”⁸⁵.

Можна стверджувати, що існує різноманіття суспільного вибору, якому відповідає та чи інша модель держави, – при тому, що і суспільний вибір не є однозначним. Основоположним при визначенні свобод у суспільному виборі є те, що “істинний розум не може бажати для людини жодного іншого *стану*, крім такого, в якому не тільки кожна окрема людина користувалася б найбільш необмеженою свободою розвиватися із самої себе, повністю самобутньо, але в якому і фізична природа не набрала б жодної іншої форми від руки людини, крім тієї, яку їй кожна окрема людина особисто і вільно може надати, виходячи із своїх потреб і схильностей, обмежуючись лише рамками власних сил і власного права”⁸⁶. Ця думка сформульована В. Гумбольдтом у 1792 р., але залишається актуальною й досі, оскільки сьогодні і суспільство, і держава, і економіка далеко не завжди надають людині можливість реалізуватися навіть у рамках власних сил і власного права, не кажучи вже про можливість збільшити продуктивну силу праці членів суспільства за рахунок нагромадження знань, які є джерелом не тільки сили, але й сучасної влади.

Усе викладене свідчить, що повернення до проблеми взаємодії суспільства, держави та економіки у даний час, після багатьох століть їх спільного взаємозв'язаного розвитку, після того, як, здається, все достатньо добре і багатоаспектно не тільки вивчено, але й реально прожито багатьма країнами та народами, разом з тим залишається актуальним і тепер, і залишатиметься таким і в майбутньому, оскільки процеси розвитку, що відбуваються у кожному з представлених інституційних формувань окремо і в усіх трьох разом, не є і не можуть бути раз і назавжди визначеними та, головне, однозначними з огляду, насамперед, на їх безперервний розвиток, а також на те, що поведінка людини в суспільстві має не тільки раціональну, але й ірраціональну складову, і на різних етапах розвитку співвідношення між ними постійно змінюється.

Добившись успіху в економічному відношенні, знезацька з'ясуємо, що більшість людей, які прагнуть до цього шляхом найглибших змін у своєму житті, не тільки не знаходять щастя, але й виявляються пригніченими. В результаті така

⁸⁵ Див.: там же, с. 29.

⁸⁶ Див.: Гумбольдт В. О пределах государственной деятельности. Челябинск, “Социум”; М., “Три квадрата”, 2003, с. 18.

(насамперед, суспільно значуща) категорія, як щастя, стає економічно значущою, і вивченню її виміру присвячуються праці відомих світові економістів, які намагаються знайти шляхи “примирення”. Невпевненість, відстороненість від того, що відбувається, і періодичний протест починають проявлятися у багатьох сферах суспільного життя, а прагнення до свободи та здобута в сучасних умовах свобода вибору, свобода поведінки, до чого так прагнули усі разом і кожний окремо, зненацька підмінюються та відходять на другий план. Водночас така значуща категорія, як нерівність, яка стала наслідком, у першу чергу, відсутності можливостей реалізуватися для багатьох людей, які здобули свободу, і одночасне утворення у суспільстві можливостей для деяких досягти матеріальних благ у небачених масштабах (навіть незважаючи на певне поліпшення життя у матеріальному розумінні в цілому в тій чи іншій країні) стають першочерговими та одними з найбільш животрепетних проблем у суспільному житті. До того ж нерівність внаслідок змін в економіці, перетворившись на ризик, стала загрозою для стабільного розвитку і суспільства, і держави, і самої економіки – як у національному, так і у глобальному масштабах.

У цьому контексті розгляд питань взаємодії та розвитку суспільства і держави щодо їх єдності та суперечностей є важливим, оскільки трансформаційні перетворення у країнах, які переживають перехідний період, викликали у суспільних процесах зміни, що прийшли у невідповідність і навіть у суперечність із змінами в економіці, яка набрала ознак лібералізації та вільного руху праці, капіталів і товарів. У суспільному житті почали масово проявлятися тіньові послуги, представлені, наприклад, і через таке досягнення сучасного життя, як соціальні мережі, що, у свою чергу, посилює соціальне відторгнення у суспільстві. Крім того, державний вплив на процеси, що відбуваються у суспільстві, у ході мінімізації його ролі у впливі на економіку став втрачати юридичний контроль і можливості розширити взаємодію між людьми, з одного боку, звужуючи тим самим можливості соціального залучення (що дуже важливо для найбільш вразливих верств населення), а з іншого – також скорочуючи все ті ж можливості примноження соціального капіталу країни, який є запорукою стабільності держави і засобом, “за допомогою якого народ розвиває своє історичне призначення”⁸⁷.

Водночас власність і доходи, контрольовані багатою частиною населення, підривають основи суспільства знання на майбутнє, оскільки за рахунок наявної бази перерозподілу доходів дозволяють здобути знання, які є і силою, і можливістю здобуття влади на користь все тієї ж багатшої та освіченішої частини населення – як в окремій країні, так і між країнами. В окремій країні це відбувається за рахунок перерозподілу, а між країнами – за рахунок переміщення ресурсів праці й капіталу, окремо контрольованих креативними діями талановитих членів суспільства та багатшими державами. Як наслідок, у такому випадку розвиток економіки підриває суспільну стабільність, поглиблюючи нерівність у майбутньому.

Сьогодні звернення до проблеми єдності та суперечностей між суспільством, державою та економікою актуалізувалося, насамперед, тому, що сучасний розвиток економіки й суспільства на основі стабільності та безпеки, забезпечуваних у першу чергу державою, втрачає основи своєї стабільності за рахунок:

⁸⁷ Див.: Курганян С. Россия обречена снова стать сверхдержавой. “2000” від 13 квітня 2012 р., с. 47.

– масової бідності, з одного боку, і триваючої концентрації багатства – з іншого;

– “вимивання” середнього класу;

– збереження недоступності нагромаджуваних креативних знань та неможливості їх трансформації у буденне знання;

– втрати державою можливостей для формування її як держави загального добробуту внаслідок контролю її діяльності з боку олігархату;

– послаблення суспільного впливу на формування соціальної людини та перетворення її на економізованого суб’єкта з грошовоцентричним устремлінням;

– формування суспільства для обраних замість суспільства для всіх.

У сучасному суспільному устрої відбувається багато нових процесів, оскільки екзогенно заданим умовам необхідно пристосуватися до вимог глобального середовища, порушуючи традиційний (переважно ендогенно орієнтований) суспільний устрій, що, у свою чергу, формує загрозу втрати суверенітету національною державою. По суті, реальний, а не формальний її суверенітет став долею обраних багатих країн. З огляду на це, виникають суперечності щодо:

– настання змін у соціальній державі шляхом стирання міждержавних кордонів через глобальне переміщення інформації та ресурсів;

– підвищення хаотичності в поєднанні сили та здатності держав у ході пристосовування до екзогенних умов у порівнянні з ендогенними факторами;

– послаблення сили та соціальної могутності держави внаслідок діяльної зміни культурних навичок.

Інституційна облаштованість держави в юридично оформленій цілісності дозволяє їй різною мірою домінувати над національною організацією суспільства шляхом використання влади, яка здійснює регулювання суспільних відносин і управління окремими суспільними процесами, в тому числі і шляхом примусу, і навіть нелегітимним шляхом, включно використовуючи гроші як атрибут держави для здобуття і збереження влади владними структурами внаслідок ірраціональної поведінки, мотивованої нездоланною силою жадоби, а також прагненням до надмірного збагачення та руйнування тим самим соціальної організації суспільства. Це формує у суспільстві нездоланну внутрішню іманентну властивість протистояння його, як більш раннього формування, державі, з одного боку, і держави, як продукту суспільного розвитку, суспільству – з іншого. З огляду на те, що таке протистояння розв’язується шляхом формування та реалізації влади як політичного устрою суспільств, а боротьба за владу була і буде постійною, то попереду ще неодноразове звернення до проблеми суперечностей між суспільством, державою та економікою, оскільки на шляху їх розв’язання розвиватимуться інститути влади і змінюватимуться владні повноваження держави. Але це вже проблеми іншого дослідження.

Матеріал надійшов до редакції 27 липня 2012 р.
